

“HISSİYOT” LEKSIK-SEMANTIK MAYDONI BIRLIKLARINI TIL KORPUSI UCHUN PARALLEL TAGLASH TAMOYILLARI

Abduramanova Nezire Enverovna

O'zDJTU, katta o'qituvchi

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy korpus lingvistikasining dolzarb yo'nalishlaridan biri — parallel korpuslarda inson ruhiyati va emotsional holatini ifodalovchi leksik qatlamni tizimlashtirish masalalari tadqiq etiladi. Tadqiqot markazida *hissiyot* leksik-semantik maydoniga oid birliklarni avtomatik tahlil qilish uchun semantik teglash (annotatsiya qilish) tamoyillari turadi. Inson hissiyotlarini ifodalovchi so'z va iboralarning murakkab semantik strukturasi, ularning ko'p ma'noiligi (polisemiya) hamda tillararo ekvivalentligini saqlashdagi kognitiv va pragmatik muammolar o'zaro qiyosiy tahlilga tortilgan.

Maqolada semantik teglashning izchilligini ta'minlash maqsadida ierarxik tasniflash usuli taklif etiladi. Shuningdek, hissiyot birliklarining kontekstual xususiyatlari, ularning ekspressivlik darajasi (graduatsiya) va konnotativ bo'yoqlarini korpus metama'lumotlarida aks ettirish tamoyillari ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari mashina tarjimai sifatini oshirish, sentiment-tahlil (matnning hissiy ijobiy/salbiyligini aniqlash) tizimlarini takomillashtirish hamda ikki tilli elektron lug'atlarning semantik bazasini boyitishda nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot jarayonida hissiyot birliklarini teglashda nafaqat alohida leksemalar, balki barqaror birikmalar va frazeologizmlarning ham semantik yuki hisobga olingan. Parallel matnlarda hissiyotlarning tillararo muvofiqligini aniqlashda ontologik modellashtirish usulidan foydalanilgan bo'lib, bu turli tizimli tillarda bir xil emotsional konseptni yagona marker (teg) ostida birlashtirish imkonini beradi.

Maqolada, shuningdek, hissiyot birliklarining milliy-madaniy o'ziga xosligi masalasiga ham to'xtalib o'tilgan. Ma'lum bir tilda mavjud bo'lgan, biroq ikkinchi tilda bevosita ekvivalenti bo'lmagan *lakunar* hissiyot birliklarini parallel korpuslarda teglashning maxsus algoritmlari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: korpus lingvistikasi, parallel korpus, teglash, leksik-semantik maydon, hissiyot, annotatsiya, semantik metama'lumot.

Kirish

Inson muloqotining ajralmas qismi bo'lgan hissiyot (emotion/affect) tushunchasi tilshunoslikning eng murakkab va serqirra semantik domenlaridan biri hisoblanadi. Hissiyot leksemalari matnda shunchaki subyektiv holatni ifodalab qolmay, balki so'zlovchining dunyoqarashi, voqelikka munosabati, hissiyotning yuzaga kelish sababi (stimul), davomiyligi va vaqt koordinatalarini o'z ichiga olgan kognitiv strukturani shakllantiradi. Shu sababli, zamonaviy korpus lingvistikasida hissiyotlarning leksik-semantik maydonini (LSM) izchil va kompyuter tahlili uchun qulay ko'rinishda annotatsiya qilish (teglash) dolzarb ilmiy muammoga aylangan.

Parallel korpuslar — ikki va undan ortiq tillardagi matnlarning o'zaro muvofiqlashtirilgan majmuasi sifatida tillararo qiyosiy tahlil uchun boy manba hisoblanadi. Biroq hissiyot birliklarini parallel teglashda lisoniy nomutanosiblik muammosi yaqqol ko'zga tashlanadi. Hissiyot ifodalari ko'pincha milliy-madaniy xususiyatga ega bo'lib, ular tarjimada har doim ham leksik jihatdan to'liq mos kelmaydi. Masalan, bir tildagi emotsional konsept

ikkinchi tilda metafora, frazeologizm yoki sintaktik konstruktsiya orqali berilishi mumkin. Bunday holatda teglash tizimi nafaqat lug'aviy ma'noni, balki umumiy semantik ramka (frame) va voqeaning lisoniy manzarasini saqlab qolishi shart.

Maqolada hissiyot LSM birliklarini parallel teglashning metodologik asosi sifatida aspektual-temporal (zamon va ko'rinish) strukturaga alohida e'tibor qaratiladi. Hissiyotning statik (holat) yoki dinamik (jarayon) xususiyati ko'pincha fe'lning zamon shakllari orqali modallashadi. Ingliz tili misolida olsak, *Past Perfect Continuous* yoki *Present Perfect Continuous* kabi konstruktsiyalar hissiyotning uzoq davom etganligi va uning natijasi hozirgi nutq momentiga ta'sir ko'rsatayotganini bildiradi. O'zbek tilida esa bu ma'nolar ko'makchi fe'llar yoki ravishdoshli o'ramlar yordamida ifodalanadi.

Shu nuqtayi nazardan, hissiyot birliklarini annotatsiya qilishda faqatgina **quvonch** yoki **g'azab** kabi semantik teglarni qo'llash yetarli emas. Tadqiqotda hissiyotning boshlanish nuqtasi (ingression), davomiyligi (duration) va yakunlanish holati (termination) kabi aspektual ko'rsatkichlarni parallel teglash tamoyillari ishlab chiqiladi. Bu esa o'z navbatida, mashina tarjimasida matnning emotsional-ekspressiv bo'yog'ini va muallif niyatini (pragmatikasini) aniqroq qayta ishlash imkonini beradi.

Asosiy qism

Hissiyot leksik-semantik maydonining strukturaviy tasnifi

Hissiyot birliklarini teglashdan avval ularni konseptual jihatdan klassifikatsiya qilish lozim. Tadqiqotda hissiyotlar fokal (markaziy) va periferik (chekka) birliklarga ajratiladi. Markaziy birliklar (masalan: **shodlik**, **qo'rquv**, **g'azab**) universal xarakterga ega bo'lsa, periferik birliklar ko'pincha milliy-madaniy metaforalar va frazeologizmlar orqali ifodalanadi.

Parallel korpusda ushbu birliklar uchun *yagona ontologik* teglar tizimi (masalan, EMOT_JOY, EMOT_FEAR) qo'llanilishi shart. Bu turli tillardagi o'zaro muvofiq kelmaydigan leksik qatlamni yagona semantik maydon ostida birlashtirishga xizmat qiladi.

2. Aspektual-temporal kontekst va hissiyot dinamikasi

Hissiyot shunchaki statik tushuncha emas, u vaqt ichida o'zgaruvchan jarayondir. Maqolada taklif etilayotgan asosiy tamoyillardan biri — hissiyotni **aspektual-temporal** (zamon va ko'rinish) prizmasi orqali teglashdir.

Ingliz tilidagi *Perfect Continuous* konstruktsiyalari (e.g., **I have been feeling anxious**) hissiyotning o'tmishda boshlanib, nutq momentigacha davom etayotganini va hozirgi holatga bevosita ta'sir o'tkazayotganini ko'rsatadi. Bu holatda teglash tizimi quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga olishi kerak:

- Phase (Bosqich): Ingressive (boshlanish), Continuative (davomiylik), Resultative (natija).

- Duration (Davomiylik): Hissiyotning vaqt ichidagi ko'lami.

O'zbek tili parallel matnlarida bu ma'no ko'pincha **-ib** kelmoqda, **-ib yuribdi** kabi ko'makchi fe'lli konstruktsiyalar orqali ifodalanadi. Masalan, **Xavotir olib kelayapman** va **I have been worrying** birliklari bir xil aspektual teg (ASPECT=PROG_PERF) ostida annotatsiya qilinishi, tillararo semantik ekvivalentlikni ta'minlaydi.

3. Parallel annotatsiyaning strukturaviy tamoyillari

Parallel korpusda hissiyot birliklarini teglashda quyidagi ierarxik modelni qo'llash tavsiya etiladi:

1. Leksik-grammatik qatlam: So'z turkumi va morfologik ko'rsatkichlar.

2. Semantik-intensiv qatlam: Hissiyot turi va uning kuchi (masalan: **xafalik** – past, **iztirob** – yuqori intensivlik).

3. Temporal-kontekstual qatlam: Hissiyotning vaqt o'qi bo'ylab joylashuvi.

4. Frazologik va metaforik birliklarni teglash muammosi

Hissiyotlar ko'pincha somatik metaforalar (tana a'zolari bilan bog'liq) orqali ifodalanadi. O'zbek tilidagi *Yuragi qinidan chiqib ketayozdi* iborasi kuchli qo'rquv yoki hayajonni ifodalaydi.

Parallel teglashda ushbu ibora inglizcha *His heart leaped out of his chest* bilan moslashtirilganda, tizim ularni *so'zma-so'z* emas, balki *konseptual ramka* (Frame: EXTREME_EXCITEMENT) sifatida tanishi lozim. Bunda *yurak* (heart) va *chiqib ketmoq* (leap out) elementlari hissiyotning lokatsiyasi va harakatini ifodalovchi qo'shimcha komponentlar sifatida belgilanadi.

Taklif etilayotgan ushbu tamoyillar parallel korpuslarda nafaqat so'zlarni, balki matndagi *hissiy dinamikani* ham saqlab qolishga imkon beradi. Aspektual-temporal ko'rsatkichlarning teglashga kiritilishi, sun'iy intellekt tizimlariga matnning *hissiy kayfiyatini* (sentiment analysis) yanada aniqroq tahlil qilish imkonini beradi.

XULOSA

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, parallel korpuslarda *hissiyot* leksik-semantik maydoni birliklarini teglash nafaqat lug'aviy muvofiqlikni, balki murakkab kognitiv va aspektual-temporal (zamon va ko'rinish) munosabatlarni hisobga olishni talab etadi. Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Aspektual yondashuvning muhimligi: Hissiyot birliklarini annotatsiya qilishda ularning statik yoki dinamik tabiatini (masalan, *Perfect Continuous* konstruksiyalari orqali ifodalangan davomiylikni) ko'rsatuvchi markerlarni kiritish, tillararo semantik ramkani (frame) aniqroq saqlash imkonini beradi.

2. Ierarxik teglash tizimi: Hissiyotlarni universal konseptual teglar (masalan, EMOT_FEAR, EMOT_JOY) ostida birlashtirish, tillarning milliy-madaniy va frazeologik o'ziga xosliklaridan kelib chiqadigan nomutanosibliklarni bartaraf etishning samarali yo'lidir.

3. Amaliy ahamiyat: Taklif etilgan teglash tamoyillari tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) tizimlarida matnning hissiy rangini (sentiment analysis) aniqroq baholash, mashina tarjimai sifatini yaxshilash va aqlli elektron lug'atlarning semantik bazasini boyitishda muhim poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Umuman olganda, hissiyot birliklarini tizimli annotatsiya qilish til korpuslarining tahliliy imkoniyatlarini yangi bosqichga olib chiqadi va lisoniy birliklarning matndagi pragmatik yukini kompyuter algoritmlari orqali xolis baholashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Abdurahmonova N. O'zbek tili kompyuter lingvistikasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. (O'zbek tili korpusini yaratish va annotatsiya qilish bo'yicha zamonaviy tadqiqot).
2. Fillmore, Ch. J. Frame semantics. – In Linguistics in the Morning Calm, Seoul: Hanshin Publishing, 1982. (Maqolada tilga olingan "semantik ramka" (frame) nazariyasining asosi).
3. Изард К. Э. Психология эмоций. – СПб.: Питер, 2009. (Hissiyotlar tasnifi va ularning lisoniy ifodalanishi bo'yicha psixolingvistik manba).
4. Jurafsky, D., & Martin, J. H. Speech and Language Processing. – Pearson Education International, 2009. (Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) va semantik teglashning texnik asoslari).

5. Madvaliyev A. O'zbek tili leksikologiyasi va leksikografiyasi. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2017.
6. McEnery, T., & Hardie, A. Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice. – Cambridge University Press, 2011. (Korpus metodologiyasi bo'yicha tayanch qo'llanma).
7. Mengliyev B., & b. O'zbek tili korpusi: muammo va vazifalar. // Filologiya masalalari, 2019. (O'zbek tili milliy korpusining nazariy asoslari haqida).
8. Pustejovsky, J. The Generative Lexicon. – MIT Press, 1995. (Leksik birliklarning semantik strukturasi va aspektual munosabatlari haqida).
9. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor nashriyoti, 2006. (O'zbek tilshunosligida hissiyot va kognitiv jarayonlar tahlili).
10. Wierzbicka, A. Emotions across Languages and Cultures: Diversity and Universals. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. (Hissiyotlar semantikasi bo'yicha dunyodagi eng asosiy manbalardan biri).